

Ks. Jan Klinkowski*

ZNACZENIE DOŚWIADCZENIA WOJNY W TRADYCJI BIBLIJNEJ

THE IMPORTANCE OF THE EXPERIENCE OF WAR IN THE BIBLICAL TRADITION

Abstract: The history of mankind is filled up with conflicts and wars. Looking at the history written down in the biblical tradition, we notice many dimensions of emerging conflicts. The motive, for example, the exit from Ur of Abraham was the promise of the earth, which was fulfilled by entering into Canaan. A biblical curiosity is the law of cherem, that is, anathemizing of everything that has been acquired. This law was triggering the war conflict from its dimension of taking over material loot. Realistic descriptions of wars on pages of the Bible allow one to form a view on the way of functioning the society, which, while striving for peace, does not lose the realism of political and cultural life.

Keywords: Bible, Old Testament, war, peace, Israel's history, war law, war motives.

Rejon, w którym kształtował się starożytny Izrael, znajduje się na styku trzech kontynentów: Azji, Afryki i Europy. Przez starożytny Izrael przebiegały szlaki lądowe między Azją i Afryką, a Może Śródziemne otwierało możliwość bezpośredniego kontaktu z Europą. Na tym przesmyku między kontynentami, przez około dwa tysiące lat kształtowała się tożsamość Izraela, czyli od XVIII stulecia przed Chr., kiedy na teren Kanaanu przybyły wspólnoty semickie związane z postaciami patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba, aż po upadek powstania Bar Kochby w 135 r. po Chr., kiedy Żydzi zostali w znacznej mierze wysiedleni z Judei z zakazem wstępu do Jerozolimy, która została przemianowana na rzymskie miasto Aelia Capitolina¹. W tym okresie granice zajmowane przez społeczność Hebrajczyków ulegały

* Ks. dr hab. Jan Klinkowski – profesor nadzwyczajny Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu, ORCID: 0000-0003-4367-1982.

¹ Por. P. Prigent. *Upadek Jerozolimy*. Tłum. L. Rutowska. Warszawa 1999 s. 99-113.

zmianie, ale zasadnicze terytoria zamykały się w obszarze od miejscowości Dan na północy do Beer Szeby na południu².

Ze względu na strategiczne położenie tego obszaru o wpływy na nim walczyły wszystkie liczące się mocarstwa basenu Morza Śródziemnego. Terytorium zajmowane przez Hebrajczyków było niejednokrotnie teatrem wielu wojen, które wymuszały na społeczności Izraela militarne zaangażowanie w toczące się konflikty. Na neutralność właściwe nie było miejsca, bo mogła ona oznaczać zależność, która prowadziła najczęściej do zniewolenia. Konsekwencją zniewolenia mogła być utrata tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej, a także degradacja materialna w postaci przymusowej pracy lub płacenia wysokich zobowiązań na rzecz dominującego narodu. Pokój był dużą wartością dla Hebrajczyków, ale ich doświadczenie dziejowe uczyło, że osiąga się go poprzez znaczący wkład w jego obronę, który wielokrotnie wymagał prowadzenia wojny.

Zaistniałe konflikty wojenne pozostawiły swój ślad w tekstach biblijnych i utrwaliły refleksję teologiczną Izraela nad rzeczywistością wojny. W obliczu wojny toczącej się na Ukrainie warto prześledzić myśl teologiczną autorów biblijnych, by w świetle tej refleksji podejmować właściwe decyzje we współczesności.

1. BLISKI WSCHÓD W CZASACH BIBLIJNYCH

Początków wspólnoty Izraela można się dopatrywać w ruchu migracyjnym XVIII stulecia przed Chr. W tym czasie nastąpiło znaczne przemieszczanie się ludności od Mezopotamii, poprzez Azję Mniejszą aż do Egiptu. Jedną z przyczyn ówczesnej migracji stała się coraz częstsza urbanizacja Bliskiego Wschodu, a co za tym idzie – konieczność zaopatrzenia ośrodków miejskich w wystarczającą ilość pożywienia. Ludność miast była zainteresowana współpracą z ludnością koczowniczą, która zaopatrywała dynamicznie rozwijające się ośrodki w potrzebne artykuły: mięso, skóry, wełnę, miód, zioła. Ludy półkoczownicze zmuszone były do przemieszczania się w celu poszukiwania pastwisk dla swoich stad, a z drugiej strony do zatrzymywania się w pobliżu źródeł wody w okresach, w których opady deszczu były ograniczone, a przetrwanie stada zależało od dostępu do studni czy rzeki³.

W ten typ migracji ekonomicznej należy wpisać czas wędrówki biblijnych patriarchów: Abrahama, Izaaka i Jakuba, przy czym postacie te należy utożsamiać z przywódcami znacznych klanów zjednoczonych pod ich władzą⁴. Być może należeli do szerszej grupy północno-zachodnich ludów semickich, znanych jako Amoryci, którzy w tym czasie parli na wszystkie części Żyznego Półksiężycza.

² Por. *Atlas biblijny*. Warszawa 1991 s. 27.

³ Por. M. van de Mieroop. *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000-323 p.n.e.* Tłum. M. Komorowska. Kraków 2008 s. 88 n.

⁴ Por. J. Warzecha. *Historia dawnego Izraela*. Warszawa 2005 s. 60.

Prawdopodobne jest, że Semici, którzy przenikali do Egiptu, należeli do podobnego pnia kulturowego⁵.

Między 1730 a 1720 r. przed Chr. Hyksosi, zwani ogólnie Azjatami, rozpoczęli zasiedlanie Dolnego Egiptu, który ostatecznie przeszedł pod ich władanie około 1675 r. przed Chr. Hyksosi wykorzystali administrację egipską i wtopili się w kulturę Egiptu, dostosowując własne wierzenia do wierzeń Egipcjan. Głównym bóstwem został Set z Awaris, gdzie założyli własną stolicę. Zadowolili się tylko akcentowaniem w postaci Seta jego cech semickich, upodabiając go do Baal-Reszefa lub hetyckiego boga Teszuba⁶. Hyksosi wprowadzili nowy system budowy fortyfikacji, z podwójnym murem uwieńczonym fosą⁷. Na polu walki wykorzystywali rydwany jednocześnie z ulepszonymi łukami oraz sierpowatymi mieczami⁸.

Odsunięcie od władzy Hyksosów około 1550 r. przed Chr. przez Kamose i jego brata Ahmesa zmieniło sytuację semitów w Egipcie⁹. Hebrajczycy przebywający w Egipcie wpisywali się w zmiany społeczne zachodzące w tym kraju. Kultuwując wiarę przodków, z pewnością obserwowali życie religijne Egipcjan. W okresie Średniego Państwa rozwinął się kult boga Amona, którego cechą była niewidzialność, co sprawiało, że można było uznać go za wszechobecnego¹⁰. Reforma religijna Amenhotepa IV (1351-1334), który przyjął imię Echnaton i zaczął czcić jedyne boga, którego symbolicznie wyobrażała tarcza słoneczna¹¹, z pewnością wpłynęła na kształtowanie się myśli teologicznej Hebrajczyków¹².

W czasie wielkiej wędrówki ludów, wywołanej kataklizmem we wschodnim basenie Morza Śródziemnego, na teren Bliskiego Wschodu przybyły Ludy Morza, które próbowały opanować Dolny Egipt, ale ostatecznie zostały wyparte i zajęły pas wybrzeża Kanaanu, tworząc społeczność powiązanych ze sobą królestw Palestyny¹³. W atmosferze osłabionego państwa egipskiego, pod koniec rządów Ramzesa II (1279-1213) albo na początku rządów Merneptaha (1213-1203), nastąpił

⁵ Por. J. Bright. *Historia Izraela*. Warszawa 1994 s. 43 n.

⁶ Por. N. Grimal. *Dzieje starożytnego Egiptu*. Tłum. A. Łukasiewicz. Warszawa 2004 s. 195 n.

⁷ Por. H. Muszyński, S. Mędała. *Archeologia Palestyny w zarysie*. Pelplin 1984 s. 119.

⁸ Por. P.G. Jestice. *Wstęp*. W: *Wojny biblijne*. Red. M.J. Dougherty [i in.]. Tłum. U. Ruzik-Kulińska. Warszawa 2016 s. 7.

⁹ Por. P. Johanson. *Cywilizacja starożytnego Egiptu*. Warszawa 1997 s. 72 n.

¹⁰ Por. tamże s. 71.

¹¹ Por. B. Kwiatkowski. *Poczet faraonów*. Warszawa 2002 s. 381-397.

¹² O pewnych zbieżnościach między ideami prezentowanymi przez Echnatona i Mojżesza pisze: A. Osman. *Mojżesz i Echnaton. Nieznana historia Egiptu w czasie Wyjścia Izraelitów*. Warszawa 2005 s. 138 n.

¹³ Jedną z głównych przyczyn mógł być głód, który zapanował w obszarze wschodniego basenu Morza Śródziemnego. Por. M. Liverani. *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*. Tłum. J. Puchalski. Warszawa 2015 s. 49 n.

exodus Hebrajczyków z Egiptu¹⁴. Na pustyni, pod przywództwem Mojżesza, ukształtował się względnie spójny lud połączony wspólną wiarą w Boga, który z Boga przodków Abrahama, Izaaka i Jakuba (Rdz 32,10; 46,3; Wj 3,6.15) stał się rozpoznawalny jako Jahwe (Wj 3,14).

Konfederacja plemion izraelskich stopniowo przenikała do Kanaanu i przez około 200 lat stanowiła luźny związek plemienny, który jednoczył się wobec zagrożeń pod przywództwem sędziów. W czasach pokoju sędziowie – przywódcy plemienni, egzekwowali zwyczajowe prawo i podejmowali istotniejsze decyzje w bieżących sprawach funkcjonowania wspólnoty. Jednak wobec zagrożenia zewnętrznego ze strony lepiej zorganizowanych Filistynów zaistniała konieczność wyłonienia silniejszej władzy centralnej. Około 1020 r. przed Chr. charyzmatyczny przywódca Samuel desygnował na króla Saula z pokolenia Beniamina. Około 1000 r. przed Chr. Dawid po przejęciu władzy odparł najazdy Filistynów i zdobył Jerozolimę, gdzie zbudował pałac, tworząc w ten sposób podwaliny pod administrację centralną. Jego syn Salomon, który przejął tron po ojcu około 962 r. przed Chr., zreformował armię, ukształtował nowe jednostki administracyjne i wybudował w Jerozolimie świątynię, w której umieścił Arkę Przymierza. Niestety, po śmierci Salomona około 922 r. przed Chr. wewnętrzne napięcia doprowadziły do rozpadu królestwa. Synowi Roboamowi nie udało się uzyskać akceptacji plemion północy i musiał się zadowolić rządami w Judei, przyłączając jeszcze pobliskie pokolenie Beniamina. Uzurpator przygotowany przez Egipcjan, Jeroboam, utworzył na północy królestwo, które jednoczyło pozostałe pokolenia izraelskie. W ten sposób z jednego spójnego organizmu państwowego wyłoniły się dwa, często zwalczające się królestwa, Południowe – Judzkie ze stolicą w Jerozolimie i Północne – Izraelskie, które za rządów króla Omriego (876-869) przyjęło jako stolicę Samarię.

Te dwa osłabione organizmy państwowe, położone w tak niewralgicznym miejscu, na szlakach między kontynentami, miały trudności z utrzymaniem niezależności. Ostatecznie potęga Asyrii wchłonęła Królestwo Północne – Izraelskie. W 721 r. przed Chr. stolica Samaria została zburzona przez wojska asyryjskie, dowodzone najpierw przez Salamassara V (726-722), a później przez Sargona II (721-705). Elity zostały deportowane i rozproszone w różne części imperium asyryjskiego. W Królestwie Judzkim, po smutnych doświadczeniach współbraci z północy, za rządów Ezechiasza (715-687) rozpoczęto proces reform, których celem była konsolidacja religijno-społeczna oparta na bardziej sprawiedliwym systemie podatkowym. Kolejną reformę rozpoczął w 622 r. przed Chr. król Jozjasz (640-609), tym razem koncentrując się na aspekcie centralizacji kultu w Jerozolimie i zbudowaniu relacji społecznych na zasadach Prawa. Niestety, nie uchroniło to od

¹⁴ Niektórzy sytuują wyjście Hebrajczyków z Egiptu na czas wielkich inwestycji budowlanych Ramzesa II i umiejscawiają *exodus* w pierwszych trzech dekadach długich rządów faraona. Por. K.A. Kitchen. *Ramzes Wielki i jego czasy*. Tłum. A. Ćwiek. Warszawa 2002 s. 80 n.

upadku Królestwa Judzkiego w 586 r. przed Chr., gdy wojska Nabuchodonozora, króla babilońskiego, zdobyły Jerozolimę i zburzyły świątynię. Nastąpiła deportacja elit, tym razem o tyle szczęśliwa, że osiedlono ich w zwartych skupiskach w pobliżu stolicy Babilonu, gdzie mogli kultywować własne zwyczaje i zachowywać tradycje wiary.

Zdobyte w 538 r. przed Chr. Babilonu przez władcę perskiego Cyrusa otworzyło dla wygnańców drogę powrotu do Judei. Pod przywództwem Zoraobabela, który za przyzwoleniem władzy perskiej przyprowadził uchodźców, rozpoczęto odbudowę świątyni w Jerozolimie, którą ukończono w 515 r. przed Chr. W Judei za rządów władcy perskiego Artakserkesa (465-424), pod przywództwem namiestnika Nehemiasza i jego współpracownika Ezdrasza, przeprowadzono reformy religijno-społeczne. Ich sednem było ukształtowanie zasad życia społecznego na fundamencie Prawa, które porządkowało relacje międzyludzkie i wprowadzało w życie codzienne przepisy rytualnej czystości, z centrum świętowania szabatu i innych świąt.

W 333 r. przed Chr., wraz z pokonaniem pod Issos króla perskiego Dariusza przez Aleksandra Wielkiego, na teren Bliskiego Wschodu wlała się cywilizacja helleńska, znana z zakładanych na zasadach Hippodamosa z Miletu miast *polis*¹⁵. Po śmierci Aleksandra Wielkiego w 323 r. przed Chr. i rozpadzie jego imperium, Judea dostała się pod wpływ helleńskiej dynastii Ptolemeusza z Egiptu¹⁶, a po bitwie pod Paneas w 198 r. przed Chr. przeszła pod władanie Seleucydów z Syrii¹⁷. Początkowo zmiana dynastii rządzącej nie miała wielkiego wpływu na stosunki panujące w Judei. Nadal trzeba było płacić zobowiązania finansowe na rzecz panujących władców hellenistycznych. Jednak polityka unifikacji religijnej królestwa Seleucydów doprowadziła do kolizji z religijnością Judejczyków. Wprowadzenie w 167 r. przed Chr. kultu Zeusa Olimpijskiego do świątyni w Jerozolimie stało się iskrą zapalającą powstanie żydowskie pod wodzą Matatiasza i jego synów. Ostatecznie powstańcom, przy dyplomatycznym wsparciu Rzymian, udało się doprowadzić do wyparcia Seleucydów z Jerozolimy i w 164 r. przed Chr. wznowiono kult w nowo poświęconej świątyni.

Kolejni władcy z utworzonej dynastii hasmonejskiej poszerzali swoje tereny o nowe terytoria zależne od Jerozolimy, a Aleksander Janneusz (103-76) posługiwał się już tytułem królewskim. Niestety, okres niezależności skończył się wraz z wejściem Rzymian na Bliski Wschód. W 63 r. przed Chr. Pompejusz wkroczył

¹⁵ Por. M.H. Hansen. *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*. Tłum. A. Kulesza, R. Kulesza. Warszawa 2011 s. 158 n.

¹⁶ Por. L.I.A. Levine. *Okres hellenistyczny. Aleksander Wielki. Powstanie i upadek dynastii hasmonejskiej*. W: *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*. Tłum. W. Chrostowski. Warszawa 1994 s. 247 n.

¹⁷ Niektórzy datują tę bitwę na 200 lub nawet 201 r. przed Chr. Por. J. Wolski. *Dzieje i upadek imperium Seleucydów*. Kraków 1999 s. 120.

do Jerozolimy i w Judei rozpoczęły się wpływy rzymskie, uwieńczone w 40 r. przed Chr. mianowaniem Heroda na króla Judei, ze znaczną zależnością od Rzymu. Po śmierci Heroda Wielkiego w 4 r. przed Chr. królestwo podzielono między jego synów na trzy części: Herod Archelaos otrzymał Judeę, Samarię, Idumeę i tytuł etnarchy, Herod Antypas otrzymał Galileę, Perę i tytuł tetrarchy, a Herod Filip otrzymał Iturę, Gaulanitis, Trachon i tytuł tetrarchy. Po odsunięciu od władzy Heroda Archelaosa w 6 r. po Chr. Rzymianie przejęli bezpośrednie rządy nad częścią powierzoną mu w zarząd.

Prowincja Judea była zarządzana przez prefektów i prokuratorów¹⁸. Jednak bezpośrednie rządy Rzymian wywołały niezadowolenie społeczne, podsypane przez radykalne stronnictwo zelotów, które w 66 r. po Chr. doprowadziło do wybuchu powstania żydowskiego. Powstanie, tłumione przez Rzymian pod dowództwem Wespazjana, a później jego syna Tytusa, zostało zakończone w 70 r. po Chr. zdobyciem Jerozolimy i zburzeniem świątyni¹⁹. Kolejne powstanie żydowskie w 132 r. po Chr. pod przywództwem Bar Kochby zostało krwawo stłumione w 135 r. po Chr. Żydów wysiedlono z Jerozolimy, a na jej ruinach wybudowano miasto rzymskie Aelia Capitolina. Żydzi otrzymali zakaz wstępu do tego nowego miasta.

2. DOŚWIADCZENIE GENOCYDU MOTYWEM WYJŚCIA Z EGIPITU

Chociaż pojęcie genocydu zostało wprowadzone dopiero w XX w., to samo zjawisko było znane od zarania dziejów ludzkości²⁰. Jego klasycznym przykładem jest utwór Eurypidesa *Trojanki*, który opisuje historię wyniszczenia całego narodu. Z mieszkańców Troi pozostały tylko kobiety, w tym staruszki, oraz dzieci. Choć poza Astyanaksem w dramacie nie wspomina się o dzieciach, można przyjąć, że matki miały przy sobie swoje potomstwo. Wszystkie zostały wywiezione i rozproszone po całej Grecji. Zwycięzcy zabili ostatniego męskiego członka rodziny królewskiej, ponieważ „[...] żyć nie może syn takiego ojca”. Jako potomek Hektora, syna Troi, Astynaks był niebezpieczny, mógł bowiem w przyszłości doprowadzić do odrodzenia trojańskiej *polis*. Kultura Troi została zniszczona, co symbolizowało zburzenie świątyni i ołtarzy bogów. Trojańskie kobiety, nie tylko Andromacha i Kasandra, lecz także te, które stanowiły chór, zostały przewidziane na nałożnice zwycięzców. W przyszłości miały urodzić dzieci, w których będzie płynęła krew wroga. Z antropologicznego punktu widzenia w drzewo pokoleniowe danej

¹⁸ Por. J. Ciciela. *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*. Kraków 2002 s. 98-115.

¹⁹ Należy zaznaczyć, że twierdza Masada broniła się jeszcze przez trzy lata. Por. S. Schama. *Historia Żydów od 1000 r. p.n.e. do 1492 r. n.e.* Tłum. M. Fafiński. Poznań 2016 s. 196 n.

²⁰ Termin «genocyd» wprowadził polski prawnik Rafał Lemkin (1900-1959). Oznacza on ludobójstwo, którego jednym z aspektów jest stosowanie środków mających na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy.

społeczności został wszczepiony obcy element w postaci wroga „etnicznego”. Oznaczało to całkowite zniszczenie danej grupy, i to jest ostatni akt genocydu²¹.

Znamiona genocydu miała sytuacja Hebrajczyków w Egipcie, gdy zostali zmuszeni do wyniszczającej ich pracy ponad siły (Wj 1,11) i gdy ograniczono ich populację. Faraon wydał dekret mający prowadzić do eksterminacji Hebrajczyków w Egipcie, skierowany do położnych i kobiet hebrajskich:

Jeśli będziecie przy porodach kobiet hebrajskich, to patrzcie na płęć noworodka. Jeśli będzie chłopiec, to winniście go zabić, a jeśli dziewczynka, to zostawcie ją przy życiu (Wj 1,16).

W konsekwencji w następnym pokoleniu populacja kobiet hebrajskich miała być przeznaczona dla Egipcjan. W ten sposób odrębność etniczna i religijna została unicestwiona. Najwyraźniej, co pokazuje tekst biblijny, społeczność Hebrajczyków zastosowała opór bierny w postaci ukrywania narodzonych chłopców. W chwili osłabienia Egiptu, gdy pod wpływem kataklizmu na skutek wybuchu wulkanu i tsunami nastąpił napór Ludów Morza, Mojżesz wyrósł na przywódcę i zorganizował bunt przeciwko silnym rządom centralnym faraonów. Wsparciem dla niego stały się anomalie w świecie przyrody wywołane katastrofalnym wybuchem wulkanu na Morzu Śródziemnym oraz pojawiające się epidemie jako konsekwencje zmian zachodzących w atmosferze. Korzystając z okazji, wyprowadził Hebrajczyków i Egipcjan, którzy byli niezadowoleni z rządów faraonów, a może również zwolenników kultu jedynego boga, który pojawił się w czasach Echnatona. Z pewnością zwolennicy Echnatona odsunięci od wpływów pielęgowali tradycje religijne wiary w jednego boga i teraz mogli skorzystać z szansy na kultywowanie swej wiary poza Egiptem.

3. MOTYWY ZAJĘCIA KANAANU

Według tradycji biblijnej Kanaan był ziemią obiecaną przez Boga Abrahamowi, ale jedyny kawałek ziemi, który stał się własnością Abrahama, to kawałek gruntu kupiony w Hebronie na grób dla małżonki Sary, gdzie również i jego pochowano (Rdz 23,1-20; 25,7-10). Jednak wśród potomków Abrahama żywa była tradycja obietnicy Bożej, która mogła ulec dalszej idealizacji w czasie trudnych lat pobytu w Egipcie. Zatem powrót do krainy ojców, która była zagwarantowana przez Boga, stał się motywem wyjścia z Egiptu i wejścia do Kanaanu (Lb 33,30-36).

Chociaż tradycja biblijna odwołuje się do motywów teologicznych zajmowania Kanaanu przez reemigrantów z Egiptu, to wydaje się, że u podstaw wielkiej migracji tkwiły także przyczyny ekonomiczne i polityczne. Czas głodu i napieranie

²¹ Por. J. Rostopowicz. *Kobiety i wojna, czyli o Trojankach Eurypidesa*. W: *Ideal i antyideal kobiety w literaturze greckiej i rzymskiej*. Red. A. Marchewka. Gdańsk 2018 s. 54.

na Egipt ludów z terenów Libii i Ludów Morza doprowadził do napięć społecznych i politycznych. Niezadowolona grupa religijno-społeczna opuściła Egipt. Na pustyni ukonstytuowała się społeczność, którą jednoczyła wiara w Boga przodków i załączek wspólnego prawa opartego na Dekalogu. Zaczęła ona przenikać do Kanaanu, co wywołało konflikty z lokalną społecznością, w późniejszej tradycji wyeksponowane w idei wojny zdobywczej, co uzasadniało prawo do posiadania zdobytej ziemi. Należy przypuszczać, że nie było brutalnego podboju, plemiona izraelskie dokonały raczej stopniowego i przeważnie pokojowego zajęcia znacznych obszarów Palestyny w procesie infiltracji na nowe obszary²².

Zatem motywy religijne związane z wiarą w Boga, który objawił się patriarchom, być może ubogacone prawdą, że Bóg jest jeden oraz napieranie ludności dotkniętej głodem na Egipt, stały się motywem wyjścia i zajmowania nowej przestrzeni życia, jaką była ziemia Kanaanu.

4. PRAWO CHEREMU

Wojny w starożytności, oprócz wymiaru czysto ekonomicznego, posiadały także wymiar religijny. Bogini Kananejczyków Asztarte była w dużej mierze odpowiedzialna za prowadzenie wojen. Atena w Grecji była ukazywana jako bogini wojny²³. Rzymianie powierzali opiekę nad działaniami wojennymi Marsowi²⁴, a Janusowi – strzeżenie drzwi wejściowych, a później bram Rzymu²⁵. W końcu Rzymianie ukształtowali ceremoniał zamknięcia drzwi świątyni Janusa na Forum Romanum jako znak braku wojen we wszystkich posiadłościach Rzymu²⁶.

W tym kontekście religijnym nie dziwi fakt przypisania Bogu opieki nad kampaniami wojennymi w Izraelu. Według tej koncepcji teologicznej, skoro Bóg wybrał Izraelitów, żeby byli Jego „wyłączną własnością” (Pwt 14,2), to też walczył za nich i wypędził przed nimi ich wrogów z obiecanej ziemi (Pwt 9,4-6). Jahwe nazwany jest mocarzem wojny (Wj 15,3; Ps 24,8; Iz 42,13), a wyrażenie „Pan Zastępów” (1 Sm 17,45; Iz 1,24) czy „Bóg Zastępów” (Am 5,27) można interpretować jako powierzenie Bogu w Izraelu naczelnego dowództwa. Arka Przymierza, jako znak obecności Boga pośród Izraela, była często zabierana na pole bitwy, by pomagała ludowi w walce (Joz 3,14-17)²⁷. W ten sposób Bogu przypisano nakaz

²² Por. J. Bright. *Historia Izraela* s. 130.

²³ Por. R. Graves. *Mity greckie*. Tłum. H. Krzeczkowski. Kraków 2009 s. 81.

²⁴ Por. E. Hallam. *Bogowie i boginie. Ponad 130 postaci bóstw w religiach świata*. Tłum. M. Stopa. Warszawa 1996 s. 148.

²⁵ Por. M. Cary, H.H. Scullard. *Dzieje Rzymu*. T. 1. Tłum. J. Schwakopf. Warszawa 1992 s. 102 n.

²⁶ Por. tamże s. 239. Cesarz August świętował trzy razy zamknięcie świątyni Janusa, w 29 i 28 r. oraz później, ale precyzyjnej daty nie znamy. M. Cary, H.H. Scullard. *Dzieje Rzymu*. T. 2. Warszawa 1992 s. 49.

²⁷ Por. S. Gądecki. *Wstęp do ksiąg historycznych Starego Testamentu*. Gniezno 1992 s. 28.

skierowany do Izraelitów, by wytepić mieczem lub obłóżyć kłatwą „[...] mężczyźni i kobiety, młodzieńców i starców, woły, owce i osły” (Joz 6,21)²⁸. Wojny prowadzone przez Izrael często opierały się na założeniu teologicznym, że wrogowie Izraela są wrogami Pana (Sdz 5,31; 1 Sm 30,26), wobec czego Pan wspiera Izraela w czasie walki (Wj 14,13-14; Joz 10,11; 24,12; 1 Sm 17,45). W wielu przypadkach już samo rozpoczęcie wojny starano się usankcjonować działaniem Boga (Joz 8,1; Sdz 4,14-15; 1 Sm 23,4; 2 Krl 3,18)²⁹.

W tym duchu refleksji teologicznej wyrosło prawo cheremu («konsekrować», «poświęcać na zniszczenie»), zwane czasem anatemą. Prawo to nakazywało całkowite zniszczenie miejsc, przedmiotów, zwierząt i ludzi jako wyraz ich poświęcenia Bogu, głównemu sprawcy zwycięstwa, któremu należy się łup (Lb 33,30-36)³⁰. Każda rzecz obłożona anatemą należała do rzeczy „najświętszych” i nie mogła być sprzedana ani wykupiona (Kpł 27,28-29). Stosujący to prawo Izraelici jeszcze przed zaatakowaniem miast poświęcali je jako cherem (Jerycho, Aj, Makeda, Libna, Lakisz, Eglon, Hebron, Debir i Chazor), a jedno z nich zostało wprost nazwane Hormą (tj. «poświęcone na zniszczenie», od słowa cherem). Ci, którzy czynili taki ślub, dawali wyraz swojej bezinteresowności. Nie walczyli powodowani chciwością i chęcią wzbogacenia się, lecz wykonywali jedynie wyrok Jahwe na tych, którzy wykazali się szczególnym umiłowaniem zła. Kto przekraczał nakaz cheremu, zachowując część z poświęconych rzeczy dla siebie, ten sprowadzał nieszczęście na siebie i naród (Joz 7,1; 1 Sm 15)³¹.

O ile przypisywanie Bogu bezpośredniego udziału w bitwach narodu Izraelskiego wpisuje się w konwencję teologiczną ówczesnej epoki i obejmuje wiele ludów Bliskiego Wschodu, o tyle zwracanie się do sprawiedliwości Bożej po wyrządzonych krzywdach i prośby o interwencję Boga w sytuacjach zagrożenia utraty wolności było czymś naturalnym i obejmowało wszystkie narody. Bóg ma prawo wystąpić wobec każdego pokrzywdzonego, czy byłaby to pojedyncza osoba, czy cały naród.

5. ARMIA ZAWODOWA PODSTAWĄ BEZPIECZEŃSTWA KRÓLESTWA TWORZONEGO PRZEZ SAULA I DAWIDA

Po wejściu do Kanaanu około 1200 r. przed Chr. Izraelici stworzyli luźną federację plemienną, którą jednoczyła wspólna tradycja pochodzenia i wiara w Boga ojców:

²⁸ Por. W.S. La Sor. *Wojna*. W: *Słownik wiedzy biblijnej*. Red. B.M. Metzger, M.D. Coogan. Warszawa 1996 s. 804.

²⁹ Por. G.L. Mattingly. *Wojna*. W: *Encyklopedia biblijna*. Red. P.J. Achtemaier. Warszawa 1999 s. 1350.

³⁰ Por. C. Schedl. *Historia Starego Testamentu*. T. 2: *Lud Bożego Przymierza*. Tuchów 1995 s. 180.

³¹ Por. S. Gądecki. *Wstęp do ksiąg historycznych Starego Testamentu* s. 29 n.

Abrahama, Izaaka i Jakuba. Na czele wspólnot plemiennych stali charyzmatyczni przywódcy, zwani sędziami, z zakresem władzy zależnym od sytuacji politycznej. W chwili zagrożenia zewnętrznego sędziowie jednoczyli społeczność plemienną w celu obrony zajmowanych terytoriów. Jednak zagrożenie ze strony Filistynów, którzy byli lepiej zorganizowani pod wodzą królów i posiadali lepsze uzbrojenie, oparte na broni wytwarzanej z żelaza, wymuszało analogiczne rozwiązania po stronie Izraela. Około 1020 r. przed Chr. wybrano na króla Saula, który swoim pierwszym ważnym zwycięstwem nad Ammonitami udowodnił, że nadaje się do objęcia tronu (1 Sm 9,1-11,15). W sanktuarium Gilgal charyzmatyczny przywódca Samuel wprowadził go oficjalnie na tron. Saul zbudował silną armię, dzięki której udało mu się stoczyć przynajmniej trzy zwycięskie bitwy z Filistynami³². Jednak jego polityka centralizacji władzy napotkała na opór i w konsekwencji stracił on łączność z desygnującym go do władzy Samuelem. Niezadowolone społecznie, wynikające być może z konieczności finansowania armii, wykorzystał Dawid, który ostatecznie po śmierci Saula (1 Sm 31,1-6) uzyskał desygnację na tron Izraela (1 Sm 16,1-13; 2 Sm 5,1-11).

Dawid stworzył silny organizm państwowy, umacniając władzę królewską, rozbudowując armię, rozwijając administrację, poszerzając terytorium i nawiązując stosunki z sąsiadującymi krajami. Być może model do tworzenia państwowości Izraela zaczerpnął od Filistynów, u których służył jako najemnik do czasu śmierci Saula. Po przejęciu władzy w Izraelu dwukrotnie pokonał Filistynów (2 Sm 5,17-25) i w ten sposób zabezpieczył znaczną część granicy. Następnie zaatakował Jerozolimę i zdobył miasto, które do tej pory należało do Jebuzytów, jednego z plemion kananejskich³³ lub ludu wywodzącego się od Hurytów³⁴. Zdobycie Jerozolimy było przełomowe dla konsolidacji królestwa. Dawid dysponował miastem w centrum swojego kraju, które nie należało do tej pory do żadnego pokolenia i doskonale nadawało się na centrum administracyjne³⁵. Stworzenie zawodowej armii, wspartej kadrowo przez żołnierzy pochodzących z innych nacji, pozwoliło Dawidowi rozbudować wpływy od Potoku Egipskiego do Eufratu.

6. ODSTRASZAJĄCE SIŁY SALOMONA ŹRÓDŁEM POKOJU

Salomonowi, synowi Dawida i Batszeby, udało się przejąć rządy po ojcu i umocnić swoją władzę nad przekazanym mu terytorium. Rozbudowane przez niego siły zbrojne i system fortec, a przede wszystkim unowocześnienie armii poprzez

³² Por. M. Grant. *Dzieje dawnego Izraela*. Tłum. J. Schwakopf. Warszawa 1991 s. 92.

³³ Por. A. Lemaire. *Zjednoczone królestwo, Saul, Dawid, Salomon*. W: *Starożytny Izrael* s. 143 n.

³⁴ Por. E. Lipiński. *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*. Kraków 2013 s. 295.

³⁵ Por. M.J. Dougherty. *Jerozolima*. W: *Wojny biblijne* s. 86-97.

rozwinięcie oddziałów rydwanów, sprawiło, że mógł się cieszyć względnym pokojem niemalże przez całe lata swoich rządów. Reforma administracyjna równomiernie rozłożyła zobowiązania podatkowe i uniezależniła od funkcjonowania starego systemu opartego na zobowiązaniach plemiennych. Budowa świątyni w Jerozolimie i rozwój kultu centralnego sprzyjał konsolidacji królestwa.

Salomon bardziej cenił działalność dyplomatyczną niż rozwiązania militarne. Armia służyła bardziej odstraszeniu ewentualnych agresorów, niż podejmowaniu działań przeciwko sąsiednim krainom. Rozwój handlu umacniał wzajemne więzi regionalne, a dobre stosunki z sąsiadami Fenicjanami umożliwiały przesył towarów przez ich porty na cały obszar śródziemnomorski. Przy pomocy Fenicjan Salomon prawdopodobnie zbudował port w Ejjon-Geber, w pobliżu północnego krańca zatoki Akaba, co otworzyło szlaki handlowe na Morze Czerwone³⁶.

Słabością funkcjonowania królestwa Salomona było nierównomierne korzystanie z profitów w całym królestwie. Jerozolima i judzka administracja korzystały na dynamicznym rozwoju, a północne części, nawet bardziej żyzne, nie doświadczały na równi wsparcia z centrum. Koszty utrzymania pałacu i silnej armii były znaczącym obciążeniem dla budżetu i generowały spore podatki, nieadekwatne w stosunku do ewentualnych profitów płynących w czasach pokoju. Ciągłe zainteresowanie Egiptu przejęciem wpływów w rejonie Palestyny sprawiało, że opozycja wobec władzy Salomona mogła liczyć na wsparcie w tym kraju.

7. BRAK JEDNOŚCI ŹRÓDŁEM KLĘSKI NARODU

Za rządów Salomona administracja była rekrutowana głównie z Judei, co wywoływało niezadowolenie na północy królestwa. Zobowiązania podatkowe na utrzymanie pałacu i armii pochłaniały znaczne części dochodów obywateli królestwa, przy czym na północy ewentualne profity z centralnych rządów były mało zauważalne. Centralizacja kultu w Jerozolimie wywoływała niezadowolenie środowisk kapłańskich na północy, ponieważ znaczne zyski z kultu przenosiły się na kapłaństwo jerozolimskie. Wewnętrzna ryna między południem i północą była skrupulatnie wykorzystywana przez narody ościenne, szczególnie Egipt, który od pokoleń był żywotnie zainteresowany terenem Palestyny jako buforem chroniącym przed ewentualnymi najazdami ze Wschodu. Wspieranie opozycji przeciwko silnej władzy w Jerozolimie leżało w interesie Egipcjan i dlatego utrzymywali oni opozycjonistę Jeroboama, który w chwili śmierci Salomona w 922 r. przed Chr. wywołał rewoltę na północy Izraela, odrywając ją od południa i tworząc Królestwo Północne – Izraelskie.

³⁶ Por. M. Grant. *Dzieje dawnego Izraela* s. 108.

Między dwoma królestwami toczyły się wojny, które można traktować jako wojny domowe. Dwa niezależne królestwa na terenie Palestyny były zbyt słabe, by w dłuższej perspektywie zachować swoją niepodległość. Królestwo Izraelskie upadło pod naporem Asyrii w 721 r. przed Chr., a Królestwo Południowe – Judzkie upadło pod naporem Babilończyków w 586 r. przed Chr.³⁷ Klęska była tym bardziej dotkliwa, że z rozproszenia asyryjskiego nie powróciło prawie dziesięć pokoleń izraelskich. Królestwu Judzkiemu udało się uzyskać niepodległość dopiero po powstaniu machabejskim w 167 r. przed Chr., została ona jednak znacznie ograniczona po wkroczeniu Rzymian w 63 r. przed Chr.

Uogólniając, w każdej epoce znaleźć można kogoś zainteresowanego wspieraniem opozycji w danym kraju, by w ten sposób zdobyć wpływy i umocnić własne struktury państwowe.

8. TŁO RELIGIJNE POWSTANIA MACHABEJSKIEGO

Cywilizacja Wschodu doznała wstrząsu po 333 r. przed Chr., gdy Aleksander Wielki pokonał władcę perskiego Dariusza i rozpoczął zwycięski marsz na Wschód. Aleksander Wielki, wychowany przez Arystotelesa, głęboko wierzył w siłę cywilizacji i kultury Grecji. Gdzie to było możliwe, zakładał miasta typu *polis*, które stały się centrum kultury helleńskiej. Rozwijał w nich szkolnictwo oparte na tradycjach greckich, z uwypukleniem greckiej literatury. W granicach miast budował teatr, który służył nie tylko do wystawiania spektakli, ale był ośrodkiem kultury i życia politycznego. W pobliżu wielu miast budował stadiony, by stworzyć okazję do pogłębiania więzi społecznych. W miastach wznoszono świątynie z symbolami bóstw hellenistycznych, które niejednokrotnie łączono w sposób synkretyczny z lokalnymi kultami. W centrum miasta znajdowała się agora, miejsce handlu, a zarazem miejsce spotkań i wymiany poglądów.

Po śmierci Aleksandra Wielkiego Judejczycy dostali się pod wpływ dyplomacji helleńskiej Ptolemeusza z Egiptu. Cywilizacja i kultura Egiptu były na tyle silne, że w wielu przestrzeniach życia helleńscy władcy ulegli ich wpływom i jako faraonowie przejęli zwyczaje religijne Egiptu oraz wykorzystywali już zastane struktury administracyjne. W Egipcie na zasadach *polis* rozwijały się Naukratis, Ptolemais i Aleksandria, szczególnie Aleksandria pretendowała do centrum kultury helleńskiej na Bliskim Wschodzie wraz ze słynnym ośrodkiem naukowym, zwanym biblioteką³⁸.

³⁷ Por. P.G. Jestice. *Upadek Królestwa Judzkiego*. Red. M.J. Dougherty [i in.]. Tłum. U. Ruzik-Kulińska. Warszawa 2016 s. 172-185.

³⁸ Por. J. Méléze-Modrzejewski. *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*. Tłum. J. Olkiewicz. Kraków 2000 s. 108 n.

Rządzący w Aleksandrii Ptolemeusze byli tolerancyjni wobec religijności Egipcjan i w tę koncepcję wpisywało się funkcjonowanie świątyni w Jerozolimie. Jednak po bitwie pod Paneas około 200 r. przed Chr. Judea przeszła pod panowanie Seleucydów i władcy helleńscy zaakceptowali zastany stan religijny w Judei. Niestety, klęska Seleucydów pod Magnezją w 190 r. przed Chr. i konieczność wypłacenia znacznych kwot pieniędzy na rzecz Rzymian wywołała chęć sięgnięcia do skarbcza świątyni jerozolimskiej, co uczynił Seleukos IV (187-175). Żydzi uważali pieniądze w świątyni za święte i nietykalne, mające służyć tylko kultowi. Wywołało to pierwszą falę niezadowolenia i narastanie ruchu oporu. Gdy władzę objął Antioch IV Epifanes (175-164), postanowił skonsolidować własne królestwo wokół praw i religii helleńskiej. W 167 r. przed Chr. Antioch dekretem wprowadził konstytucję grecką dla Jerozolimy i Judei, a wszystkie przejawy i próby odwołania się do dawnych praw kazał wykorzenić. W świątyni jerozolimskiej wprowadził kult Zeusa Olimpijskiego, co zmobilizowało opozycję do wystąpienia zbrojnego przeciw władcom helleńskim. Przywódcą ruchu oporu został Matatiasz, wspierany przez swoją rodzinę. Ostatecznie Judzie udało się wyzwolić Jerozolimę i wznowić kult w 164 r. przed Chr.³⁹ Efektem powstania było uzyskanie znacznej autonomii w ramach państwa Seleucydów, a z czasem odzyskanie pełnej niepodległości i odwołanie Królestwa Judei za rządów Aleksandra Janneusza (103-76). Wielka siła ducha oparta na głębokiej wierze w Boga doprowadziła do odzyskania niepodległości na drodze wysiłku zbrojnego powstania, poprowadzonego przez ród Machabeuszy.

9. EKSPANSJA RZYMU NA BLISKIM WSCHODZIE

Rzym oparł swoją koncepcję rozwoju na założeniu, że Morze Śródziemne będzie morzem wewnętrznym ich imperium. W tym kontekście należy odczytywać ekspansję w kierunku afrykańskim, która zaowocowała wchłonięciem terytoriów zależnych od Kartaginy, przypieczonego klęską Hanibala pod Zammą w 202 r. przed Chr.⁴⁰ Ekspansja na Wschód przyniosła wchłonięcie Grecji i obłożenie klątwą terytorium Koryntu w 146 r. przed Chr.⁴¹, a w 133 r. przed Chr. na mocy testamentu Attalosa przejęcie królestwa Pergamonu⁴².

Wojny prowadzone z Mitrydatesem VI, władającym znacznym terytorium nad Morzem Czarnym, zmierzały do zabezpieczenia granicy imperium od strony

³⁹ Por. S. Gądecki. *Wstęp do ksiąg historycznych Starego Testamentu* s. 173 n.

⁴⁰ Por. K. Kęcik. *Dzieje Kartagińczyków*. Warszawa 2003 s. 212-219.

⁴¹ Por. M. Sartre. *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.-235 r. n.e.)*. Tłum. S. Rościcki. Wrocław – Warszawa – Kraków 1997 s. 252.

⁴² Por. E. Jastrzębowska. *Miasta Apokalipsy*. Warszawa 1989 s. 137.

Kaukazu i Azji Centralnej⁴³. Na drodze do pełnego domknięcia wpływów Rzymu we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego stały posiadłości Seleucydów w Syrii, Królestwo Judzkie i Egipt Ptolemeusza. W 63 r. Pompejusz wkroczył do Syrii i zamienił ją w prowincję rzymską⁴⁴. W tym samym roku wkroczył do Jerozolimy, wykorzystując konflikt w dynastii hasmonejskiej między Arystobulem a Hirkanem. W jakimś stopniu walka braci o władzę przyspieszyła wejście Rzymian do Judei, ale nawet po ich zjednoczeniu nie byli oni w stanie przeciwstawić się potędze Rzymu⁴⁵. Dynastia hasmonejska stopniowo traciła wpływy na rzecz Idumejczyka Antypatra i jego dynamicznego syna Heroda. W 40 r. przed Chr. Antygon próbował odbudować wpływy dynastii przy pomocy Partów, ale Herod w Rzymie otrzymał tytuł królewski i wrócił do Judei, by ostatecznie przejąć władzę w 37 r. przed Chr. Jego konkurent Antygon został ścięty w Antiochii, więc Herod mógł w imieniu Rzymu sprawować władzę królewską⁴⁶. Zdawał sobie sprawę, że jakkolwiek opór wobec władzy rzymskiej nie ma szans powodzenia, wobec tego skoncentrował się na rozwoju gospodarczym królestwa Judei. Wybudował port w Cezarei Nadmorskiej, rozbudowywał stare i budował nowe twierdze, rozbudował świątynię. Jego działalność inwestycyjna pozwoliła zlikwidować bezrobocie i zapewnić podstawy egzystencji dla całego społeczeństwa. Chociaż angażował się w wiele konfliktów wojennych, które umacniały jego królestwo, to jednak w miarę możliwości unikał bezpośredniego uczestnictwa w wojnie między Oktawianem i Antoniuszem, co pozwoliło mu zachować wpływy mimo zmiany władzy w Rzymie.

Kłęska Antoniusza pod Akcjum w 31 r. przed Chr. oraz samobójstwo Kleopatry zamknęły dzieje niezależności Egiptu, ale brak bezpośredniego zaangażowania się Heroda w tę bitwę zaowocowało tym, że mógł on sprawować władzę królewską aż do śmierci w 4 r. przed Chr. i na mocy testamentu przekazać ją synom: Herodowi Archealosowi, Herodowi Antypasowi i Herodowi Filipowi.

10. ZRYW POWSTAŃCZY I KLĘSKA NARODOWA

Bezpośrednie rządy rzymskie w Judei, po zdjęciu z urzędu Heroda Archelaosa w 6 r. po Chr., zrodziły wiele napięć między środowiskiem judaizmu a administracją Rzymu. Społeczeństwo podzieliło się ze względu na stosunek do okupantów rzymskich. Stronnictwo saduceuszy, składające się głównie z arystokracji świeckiej i kapłańskiej, uważało, że współpraca z władzą rzymską jest konieczna dla

⁴³ Por. B. Bravo, E. Wipszycka. *Historia starożytnych Greków*. T. 3: *Okres hellenistyczny*. Warszawa 1992 s. 380 n.

⁴⁴ Por. J. Wolski. *Dzieje i upadek imperium Seleucydów* s. 118.

⁴⁵ Por. L.I.A. Levine. *Okres hellenistyczny* s. 284.

⁴⁶ Por. M. Grant. *Herod Wielki*. Tłum. P. Krupczyński. Warszawa 2000 s. 45-65.

funkcjonowania życia religijnego skoncentrowanego wokół świątyni. Faryzeusze uważali, że wszelka władza, również ta zła, pochodzi od Boga i jest albo wymiarem kary Bożej, albo czasem próby wiary. Stąd stosowali opór bierny w postaci zachowania przepisów Prawa, które budowało tożsamość religijną. Esseńczycy w swoim centrum duchowym przygotowywali się do eschatologicznej walki między synami ciemności a synami światłości⁴⁷. Nowy, radykalny ruch zelotów nawoływał do walki zbrojnej przeciwko okupantowi, będąc głęboko przekonanym, że Bóg będzie osobiście wspierał ich czyn zbrojny. To właśnie ten ruch był w znacznej mierze odpowiedzialny za wzniesienie powstania żydowskiego w 66 r. po Chr.

W konsekwencji ekspansja Rzymu na teren Bliskiego Wschodu doprowadziła do dwóch powstań żydowskich: pierwsze w 66-70 r. po Chr. zostało uwięczone sukcesem Rzymian i zburzeniem przez legiony dowodzone przez Tytusa świątyni jerozolimskiej w 70 r. po Chr., drugie w 132-135 r. po Chr. również zakończyło się sukcesem Rzymian, wypędzeniem Żydów z Jerozolimy i budową w tym miejscu nowego rzymskiego miasta Aelia Capitolina. W opisie owego miasta w *Chronikon Paschale* odnajdujemy cechy miasta rzymskiego: Hadrian

[...] po zburzeniu świątyni Żydów w Jerozolimie zbudował dwie publiczne łaźnie, teatr, kapitol, tetranymiejon, dodekapyton, niegdyś nazwany stopniami, oraz kodra⁴⁸

Dopełnieniem poniżenia Żydów było umieszczenie w bramie zachodniej marmurowego wyobrażenia wieprza, co w szczególny sposób ubliżało Żydom, bowiem świnia była znakiem nieczystości. Prawdopodobnie było to wyobrażenie dzika, bo takim znakiem legionowym posługiwał się X legion stacjonujący w Jerozolimie⁴⁹.

W powstaniach żydowskich nie wzięli udziału chrześcijanie, mimo że wielu było pochodzenia żydowskiego, oraz faryzeusze. Brak zaangażowania chrześcijan pochodzenia żydowskiego w powstanie i ich ucieczka z Jerozolimy, głównie do Pelli w Zajordaniu, wynikała z faktu, że wspólnota chrześcijańska nie była już przywiązana do idei ziemi obiecanej, ale budowała relacje na fundamencie Ewangelii, gdzie przestrzenią działania był cały świat. Natomiast faryzeusze wierni byli jednemu z siedmiu przykazań noahickich, że władzy należy się podporządkować na ile to możliwe, a tam gdzie nie jest to możliwe, stosować opór bierny, a nie działania zbrojne, dlatego nie zaangażowali się w zryw powstańczy. Dzięki temu, po upadku powstania w 70 r. po Chr. to właśnie temu środowisku Wespazjan powierzył reorganizację judaizmu, który został bez świątyni. Na synodzie czy inaczej w sanhedrynie zwołanym w Jamnia (Jawne) w latach 80. po Chr., za zezwoleniem

⁴⁷ Por. J.D. Amusin. *Rękopisy znad Morza Martwego*. Tłum. C. Kundereicz. Warszawa 1963 s. 152 n.

⁴⁸ J.P. Migne. *Patrologia Graeca* 92, 614.

⁴⁹ Por. P. Prigent. *Upadek Świątyni*. Tłum. L. Rutowska. Warszawa 1975 s. 108.

władz rzymskich zreformowano judaizm, w którego centrum znalazło się świętowanie szabatu, przepisy rytualnej czystości, a ośrodkiem organizacyjnym stała się synagoga. Dzięki tej reorganizacji judaizm przetrwał dwa tysiące lat i mógł także odbudować swoją państwowość w 1948 r. po Chr.

KONKLUZJA

Wojna jest faktem, który wpisuje się w dzieje ludzkości od zarania jej istnienia i choć pragnęlibyśmy zbudować świat bezkonfliktowy, jest to idealizm, który w przyszłości może prowadzić do jeszcze większych wojen. Na próżno też poszczególne imperia w okresach wielkich cywilizacji podpisywały układy „o wiecznym pokoju”; rozwój wypadków bardzo szybko łamał te kruche traktaty⁵⁰. Historia biblijna obfituje w opisy wielu konfliktów wojennych i zrywów powstańczych. Konieczność ich zaistnienia jest dyskusyjna, ale z pewnością wiele z nich było nie do uniknięcia. Może gdyby były lepiej przygotowane, ich skutki byłyby zupełnie inne. Historia powstań żydowskich uczy, że bywają chwile, gdy warto podjąć taki zryw, jaki podjęli np. Machabeusze, ale raczej powstanie w 66 r. po Chr. i 133 r. po Chr. było zrywem szaleńczym, który pochłonął wiele ofiar, czego można było uniknąć i osiągnąć lepsze efekty dla życia religijnego i narodowego.

Wbrew szeroko rozpowszechnionemu pogładowi stanowisko Nowego Testamentu jest niezupełnie pacyfistyczne – pacyfizm jest wytworem ojców Kościoła, zwłaszcza Tertuliana, Orygenesusa i Cypriana. Ewangelista Mateusz przytacza słowa Jezusa, który stwierdza, że „wojny i pogłoski wojenne” należą do porządku tego świata (Mt 24,6-7), a nadto, że nie przyszedł „przynieść pokoju, ale miecz” (Mt 10,34). Jan Chrzciciel nie zabronił żołnierzom brać udziału w wojnie (Łk 3,14). Gdy uczniowie stanęli wobec wrogiego świata, Jezus radził im sprzedać płaszcz i kupić miecz (Łk 22,35-36.38). Jezus zatem dopuszczał jakąś formę obrony przed złem, ale wyraźnie odrzucił oczekiwania, że to On poprowadzi wojnę mesjańską (J 6,15; Dz 1,6); zganił ucznia, który użył miecza przeciwko mającym Go aresztować (Mt 26,51-53); polecił Piotrowi przy aresztowaniu: „schowaj miecz do pochwy” (J 18,11); stanowczo oświadczył Piłatowi, że gdyby Jego królestwo „było z tego świata”, Jego słudzy z pewnością stanęliby w Jego obronie (J 18,36)⁵¹.

Wojna do której powołany jest chrześcijanin, to ta, która toczy się w sercu ludzkim między złem i dobrem, to ciągle zwalczanie słabości i grzechów⁵².

⁵⁰ Por. H. Cazelles, P. Grelot. *Wojna*. W: *Słownik teologii biblijnej*. Red. X Leon-Dufour. Tłum. K. Romaniuk. Poznań – Warszawa 1985 s. 1062.

⁵¹ Por. W. Sanford. *Wojna*. W: *Słownik wiedzy biblijnej* s. 805.

⁵² Por. H. Cazelles, P. Grelot. *Wojna* s. 1066 n.

BIBLIOGRAFIA

- Amusin J.D.: *Rękopisy znad Morza Martwego*. Tłum. C. Kundereicz. Warszawa 1963.
- Atlas biblijny*. Warszawa 1991.
- Bravo B., Wipszycka E.: *Historia starożytnych Greków*. T. 3: *Okres hellenistyczny*. Warszawa 1992.
- Bright J.: *Historia Izraela*. Warszawa 1994.
- Cary M., Scullard H.H.: *Dzieje Rzymu*. T. 1-2. Tłum. J. Schwakopf. Warszawa 1992.
- Cazelles H., Grelot P.: *Wojna*. W: *Słownik teologii biblijnej*. Red. X Leon-Dufour. Tłum. K. Romaniuk. Poznań – Warszawa 1985 s. 1062-1067.
- Ciciela J.: *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*. Kraków 2002.
- Dougherty M.J.: *Jerozolima*. W: *Wojny biblijne*. Red. M.J. Dougherty [i in.]. Tłum. U. Ruzik-Kulińska. Warszawa 2016 s. 86-97.
- Gądecki S.: *Wstęp do ksiąg historycznych Starego Testamentu*. Gniezno 1992.
- Grant M.: *Dzieje dawnego Izraela*. Tłum. J. Schwakopf. Warszawa 1991.
- Grant M.: *Herod Wielki*. Tłum. P. Krupczyński. Warszawa 2000.
- Graves R.: *Mity greckie*. Tłum. H. Krzeczowski. Kraków 2009.
- Grimal N.: *Dzieje starożytnego Egiptu*. Tłum. A. Łukasiewicz. Warszawa 2004.
- Hallam E.: *Bogowie i boginie. Ponad 130 postaci bóstw w religiach świata*. Tłum. M. Stopa. Warszawa 1096.
- Hansen M.H.: *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*. Tłum. A. Kulesza, R. Kulesza. Warszawa 2011.
- Jastrzębowska E.: *Miasta Apokalipsy*. Warszawa 1989.
- Jestice P.G.: *Upadek Królestwa Judzkiego*. red. M.J. Dougherty [i in.]. Tłum. U. Ruzik-Kulińska. Warszawa 2016 s. 172-185.
- Jestice P.G.: *Wstęp*. W: *Wojny biblijne*. Red. M.J. Dougherty [i in.]. Tłum. U. Ruzik-Kulińska. Warszawa 2016 s. 6-22.
- Johanson P.: *Cywilizacja starożytnego Egiptu*. Warszawa 1997.
- Kęcik K.: *Dzieje Kartagińczyków*. Warszawa 2003.
- Kitchen K.A.: *Ramzes Wielki i jego czasy*. Tłum. A. Ćwiek. Warszawa 2002.
- Kwiatkowski B.: *Poczet faraonów*. Warszawa 2002.
- La Sor W.S.: *Wojna*. W: *Słownik wiedzy biblijnej*. Red. B.M. Metzger, M.D. Coogan. Warszawa 1996 s. 804-805.
- Lemaire A.: *Zjednoczone królestwo, Saul, Dawid, Salomon*. W: *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*. Tłum. W. Chrostowski. Warszawa 1994 s. 133-163.
- Levine L.I.A.: *Okres hellenistyczny. Aleksander Wielki. Powstanie i upadek dynastii hasmonejskiej*. W: *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*. Tłum. W. Chrostowski. Warszawa 1994 s. 247-284.
- Lipiński E.: *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*. Kraków 2013.
- Liverani M.: *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*. Tłum. J. Puchalski. Warszawa 2015.
- Mattingly G.L.: *Wojna*. W: *Encyklopedia biblijna*. Red. P.J. Achtemaier. Warszawa 1999 s. 1349-1350.

- Mélèze -Modrzejewski J.: *Żydzi nad Nilem. Od Ramzesa II do Hadriana*. Tłum. J. Olkiewicz. Kraków 2000.
- Muszyński H., Mędała S.: *Archeologia Palestyny w zarysie*. Pelplin 1984.
- Osman A.: *Mojżesz i Echnaton. Nieznana historia Egiptu w czasie Wyjścia Izraelitów*. Warszawa 2005.
- Prigent P.: *Upadek Jerozolimy*. Tłum. L. Rutowska. Warszawa 1999.
- Prigent P.: *Upadek Świątyni*. Tłum. L. Rutowska. Warszawa 1975.
- Rostopowicz J.: *Kobiety i wojna, czyli o Trojankach Eurypidesa*. W: *Ideał i antyideał kobiety w literaturze greckiej i rzymskiej*. Red. A. Marchewka. Gdańsk 2018.
- Sartre M.: *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.-235 r. n.e.)*. Tłum. S. Rościcki. Wrocław – Warszawa – Kraków 1997.
- Schama S.: *Historia Żydów od 1000 r. p.n.e. do 1492 r. n.e.* Tłum. M. Fafiński. Poznań 2016.
- Schedl C.: *Historia Starego Testamentu*. T. 2: *Lud Bożego Przymierza*. Tuchów 1995.
- Van de Mieroop M.: *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000-323 p.n.e.* Tłum. M. Komorowska. Kraków 2008.
- Warzecha J.: *Historia dawnego Izraela*. Warszawa 2005.
- Wolski J.: *Dzieje i upadek imperium Seleucydów*. Kraków 1999.

Streszczenie: Dzieje ludzkości wypełnione są konfliktami i wojnami, w które ludzie zaangażowani są materialnie i emocjonalnie, ale przede wszystkim zawsze istnieje ewentualność utraty zdrowia lub życia. W tle wielu konfliktów kryją się czynniki materialne, chęć zdobycia nowej przestrzeni życia dla klanu czy narodu. Czasami do wojny popycha ludzi doświadczenie głodu, a wojna daje szansę na przeżycie. Wojny toczone są również z przyczyn kulturowych lub religijnych. Jeśli dana społeczność uważa, że jej kultura jest lepsza, to niejednokrotnie próbuje narzuć ten typ cywilizacji innym kulturom. W tle wielu konfliktów pojawiają się aspekty wiary, która w rzeczywistości posiada znaczący wpływ na styl życia. Spoglądając na dzieje zapisane w tradycji biblijnej, zauważamy wiele wymiarów rodzących się konfliktów. Motywem wyjścia z Ur Abrahama była obietnica ziemi, która osiągnęła swoje spełnienie poprzez wejście do Kanaanu. Motywem wyjścia z Egiptu było doświadczenie wykorzystywania materialnego, ale przede wszystkim zagrożenie prawem genocydu, mogącym prowadzić do utraty tożsamości kulturowo-religijnej Hebrajczyków. Wejście do reemigrantów do Kanaanu napotkało na trudności, które niejednokrotnie rozwiązywano na drodze zbrojnego konfliktu. Budzące niepokój prawo cheremu, czyli obłożenia kłatwą wszystkiego, co zostało zdobyte, wyzwało konflikt wojenny z jego wymiaru przejmowania materialnych łupów. Przykład Salomona poucza, że jedną z dróg do pokoju jest posiadanie silnej, odstraszającej armii. Rozpad królestwa Izraela na dwie części ukazuje, jak podziały wpływają na generowanie nowych konfliktów i ostatecznie prowadzą do klęsk kończących się zniewoleniem. Powstania żydowskie pouczają, że w niektórych okolicznościach prowadzą do sukcesu, tak jak powstanie machabejskie, a czasami są trwonieniem ludzkiego potencjału, który bywa uwieńczony wielkimi stratami i konsekwencjami dla wielu pokoleń, tak jak było w przypadku powstań żydowskich przeciwko Rzymowi. Ludzie marzą o pokoju, ale realizm doświadczeń historycznych poucza nas, że wojny są wpisane w historię ludzkości. Wpisane są również w naszą epokę. Jednak dzięki roztropnemu postępowaniu wielu społeczności udało się uniknąć większych konfliktów, a nawet jeśli doszło do wojny, udało się zmniejszyć jej skutki. Realistyczne opisy wojen na kartach Biblii pozwalają wyrobić sobie pogląd na sposób funkcjonowania społeczeństwa, które dążąc do pokoju, nie gubi realizmu życia społecznego.

Słowa kluczowe: Stary Testament, wojna, pokój, historia Izraela, prawo wojenne, motywy wojen.